

DÎVÂN-I LÜGÂTİ’T-TÜRK’ÜN FARŞÇA TERCÜMESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. İsrail BABACAN^[*]

Özet: Bu değerlendirme içerikli makalede, **Hüseyin Muhammedzâde Sıddîk (düzgün)** tarafından 2004 yılında İran’da hazırlanan “Dîvânü Lügati’t-Türk’ün Farsça Çevirisi” adlı eser çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Çalışma, giriş, tercümenin özellikleri, mütercimnin tespitleri, mütercimnin üslubu ve sonuç olmak üzere beş bölümden meydana gelmiştir.

Giriş kısmında, eserin ehemmiyeti ile eser üzerinde yerli ve yabancı araştırmacıların yaptıkları çalışmalar kısaca ele alınarak Sıddîk’in çalışmasının içeriği tanıtılmıştır. Tercümenin özellikleri kısmında, Sıddîk’in çevirisini diğer çevirilerden farklı kılan unsurlar irdelenmiştir. Mütercimnin tespitleri belki çalışmanın en önemli kısmını teşkil eder. Çünkü Sıddîk Arapça, Türkçe ve Farsça dilleri ve kültürlerine hakim bir araştırmacı olarak Dîvân ile müellifinin ehemmiyetine çok geniş bir perspektiften bakar. Mütercimnin üslubu kısmında ise onun modern Fars nesrindeki önemli bir hususiyeti işleyişi ile mizahî üslubu değerlendirilmiştir. Sonuç kısmında tercüme hakkında çok genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânü Lügati’t-Türk, Tercüme, Farsça, Kâşgarlı Mahmûd, Türk Dil Tarihi

An Evaluation On Persian Translation Of Dîvânü Lügati’t-Türk

Abstract: Persian Translation of Dîvânü Lügati’t-Türk, performed in Iran on 2004 by Hüseyin Muhammedzâde Sıddîk, is considered from various aspects within this article with evaluation content. Study is composed of five sections, namely introduction, features of the translation, determinations of the translator, style of the translator and conclusion.

Within the “introduction” section, importance of the work of art as well as studies of local and foreign researchers on the work of art are briefly considered, and content of Sıddîk’s study is introduced.

Within the “features of the translation” section; factors differing Sıddîk’s translation from other translations, are examined. “Determinations of the translator” section is probably composing the most important section of the study. Because Sıddîk, as an Arabic, Turkish and Persian languages and cultures overlooking researcher, looks to the importance of the Dîvân and its author from a very wide point of view. Within the “style of the translator” section, his processing of an important characteristic within modern Persian prose, and his humorous style is evaluated. Within the “conclusion” section, a general evaluation on the translation is mentioned.

Key Words: Dîvânü Lügati’t-Türk, Translation, Persian Language, Kaşgarlı Mahmûd, Turkish Language History

Giriş

Dîvân-ı Lügati’t-Türk, Türkler’in İslâmiyet’i kabulünden sonra Arapça kaleme alınmasına rağmen Türk dili ve kültürünü ilgilendiren en önemli eserlerden biridir.

Eser, 1072-1074 yılları arasında^[1] *Kâşgarlı Mahmûd* tarafından kaleme alınarak Abbâsi halifesi *Muhammedü’l-Muktedî bi-Emrillâh*’ın oğlu *Ebu’l-Kâsım Abdullâh*’a sunulmuştur. Eserin tam adı *Kitâbü Dîvânü Lügati’t-Türk*’tür. Türk dillerini toplayan

kitap demektir. Burada dillerden maksat lehçelerdir^[2]. Dîvân, Türkçe'den Arapça'ya bir lügat kitabıdır. Ancak Türk dilinin ilk sözlüğü olarak da kabul edilen eser gerçekte, çeşitli Türk boylarından derlenmiş ağızlar sözlüğü özelliği gösterir. Bununla beraber Dîvân, yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda dönemin tıbbi ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır^[3]. Kısacası örnek cümleleri ve açıklamalarıyla modern ve ansiklopedik bir sözlük gibidir^[4].

Kültür ve dilimiz için paha biçilmez olan bu lügat, ülkemizde ilk defa II. Meşrutiyetin hemen sonrasında meşhur kitap dostu *Ali Emîrî Efendi* tarafından İstanbul'da bir sahafta bulunarak uzun yıllar onun nezdinde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda bazı hükümet erkânının da araya girmesiyle Ali Emîrî, *Kilisli Rif'at*'in nezaretinde olması şartıyla Dîvân'ın basılmasına müsaade etmiştir. Eser, Kilisli Rif'at (Bilge) tarafından incelenerek 1333-1335 (1915-1917) yılları arasında İstanbul'da basılmıştır. Bu ilk yayımdan sonra eser ve müellifi üzerinde yurt içinde ve Batı ilim dünyasında birçok araştırma ve inceleme yapılmıştır. Yurt içinde başta M. Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Necib Âsım, Kilisli Rifat Bilge, Besim Atalay, Ahmet Caferoğlu olmak üzere birçok ilim adamı Kâşgarlı Mahmûd ve eseri üzerine çalışmalar yapmıştır^[5].

Ancak Ali Emîrî'nin eseri bulması ve Rif'at Bilge'nin ilk baskıyı hazırlamasından önce, bazı eski kaynaklar doğrudan ya da dolaylı olarak Dîvânü Lügâti't-Türk'ten bahsetmişlerdir. Bunlardan biri *Kâtip Çelebinin Keşfü'z-Zünûn*'udur ki Kâşgarlı'nın lüğatinin giriş kısmında Türkler hakkında aktardığı hadislere atıf maksadıyla eseri söz konusu eder. İkincisi Aynî adıyla meşhur *Ayıntablî Bedreddîn Mahmûd*'un *Ikdu'l-Cemâl fi-Târîhi Ehli'z-Zamân* adlı eseridir. Ayıntablî burada Oğuzlar'a ait malumatları Dîvân'dan aynen aktarmak suretiyle eseri zikretmiştir. Dîvân'dan söz eden üçüncü eserse Aynî'nin kardeşi *Şehâbeddîn Ahmed* tarafından kaleme alınan *Târîhü'l-Bedr fi-Evsâfi Ehli'l-Asr* adlı kitaptır. Burada da Türk evsâf ve kabileleri hakkında bilgiler Dîvân'dan alınmıştır^[6].

Dîvân'ın, Batı dünyasında tanınmasının akabinde, Alman, Rus, Macar ve Fransız bilginler çeşitli yayınlar yapmışlardır. Bunların en başta geleni *C. Brockelmann*'ın yaptığı çalışmalardır. Brockelmann, eserdeki şiirleri, atasözlerini, ses taklidi kelimeleri ve dil kurallarını bir dizi makale halinde yayımladığı gibi Dîvân'ın bir de

Almanca indeksini hazırlamıştır. Bu indeks, eserin tam tercümesi yayınlanıncaya kadar ilim aleminde kullanılmıştır. Dîvân, Türkiye Türkçesi'ne, Rif'at Bilge, Abdullah Atıf Tüzüner, Tevfik Bey, Abdullah Sabri Karter ve Besim Atalay tarafından çevrilmişse de, bilindiği gibi Rif'at Bilge ve Besim Atalay çevirileri dışındakiler basılmamıştır.

Eser bazı Türk lehçelerine ve batı dillerine de çevrilmiştir. Dîvân, Özbek Türkçesi'ne (Salih Muttalibov, Mahmud Kaşgariy: Türkiy Sözlür Devani, I-IV, Taşkent 1960-1967), Yeni Uygurca Türkçesi'ne (Türkî Diller Divanı, Urumçi 1981) ve Robert Dankoff tarafından Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugât at-Turk) adıyla İngilizce'ye (I-III, Harvard 1982-85) tercüme edilmiştir^[7]. Son olarak da 1997-1998 yıllarında, Kazakistan'da Aksar K. Agabayov tarafından Kazak Türkçesi'ne tercüme edilmiştir^[8]. Kültür ve dilimiz adına en güzel olanı ise, yukarıda bahsedilen tercümelerden daha ilmî ve titiz olanının 2004 yılında, *Hüseyn M. Sıddık*^[9] adında Türk kökenli İranlı Filolog tarafından yapılan Farsça tercümesinin yayınlanmasıdır. İleride de görüleceği gibi, böyle bir tercüme için gerekli dil ve kültür bilgisine sahip olan Sıddık, hem kendinden önce yapılan tercümelemleri gözden geçirip birçok fonetik yanlışlık ve okuma hatasını düzeltmiş hem de Kâşgarlı ile eseri hakkında ilginç tespitlerde bulunmuştur. İnceleme kısmı I. cilt olarak düşünülen ve indeks ile diğer açıklamaları henüz basılmayan II. cilde bırakılan bu çalışma, 72 sayfalık bir değerlendirme-inceleme kısmına sahiptir. Bu kısım altı bölümden müteşekkildir. 1. Bölüm (s.14-23) kitabın tanıtımı ve araştırmannın kaynaklarından bahsederek bugüne kadar eser hakkında yapılan en ciddî çalışmaları akademik yönden değerlendirir. 2. Bölümde (s.24-34)Dîvân'ın müellifi ve eseri çeşitli alt başlıklarla ele alınır. 3. bölümde (s.34-38) eser, kitabın yapısı, adı, güvenilirliği ve eseden bahseden eski kaynaklar başlığıyla yapı bakımından incelenir. 4. bölümde (s.38-48) Türkçe'nin lehçeleri, Kaşgarlı'nın bakışıyla Türkçe'nin lehçeleri, Hakaniye Türkçesi Hakaniye Türkçesi'nin yapısı, Uygurlar ve Uygur Türkçesi başlıklarıyla, Dîvân'ın lehçe araştırmaları açısından değeri anlatılır.. 5. bölümde (s.48-62), şiir araştırmaları, atasözleri, Farsça açısından değeri, özel adlar, tarihî destanlar ve etimolojik bilgiler gibi alt başlıklarla, eserin muhteva açısından değeri ele alınır. Mütercim 6. bölümdeyse (s.62-68) çalışmasında nasıl bir yol izlediğini anlatır. Bundan sonra, 68 ila 72. sayfalar arasında, *Kitâbnâme* başlığı altında, Farsça, Arapça, Almanca, İngilizce ve Türkçe kaynaklar, harf sırasına göre ayrı ayrı başlıklar altında verilir. Türkçe, eski ve yeni harfli metinler de ayrı başlıklar altındadır. Bu kısım, bir

Dîvânü Lügâti't-Türk bibliyografyası olacak kadar zengindir. Daha sonra, sayfa 73'ten 95'e kadar Kâşgarlı'nın önsözünün Farsça tercümesi yapılır. Kâşgarlı'nın verdiği Uygur harflerinden örnekler ve Kâşgarlı'nın haritası da aynen yer alır. Ayrıca Kâşgarlı'nın tanıttığı ve Türkçe ses karşılıklarından örnekler sunduğu Arapça harflerin Latin harfleri karşılıkları da Sıddîk tarafından parantez içinde gösterilmiştir. Bundan sonra, eserin Arapça metnine bağlı kalınarak yapılan Farsça tercümesi, Farsça ve Arapça başlıklarla yer alır. Çalışmanın en sonundaysa Sıddîk'in Türkiye Türkçesi ile yazdığı iki sayfalık önsöz vardır.

I. H. M. Sıddîk'in Çalışmasının Özellikleri

Sıddîk, çalışma nedenlerini ve prensiplerini açıkça belirten bir araştırmacıdır. O, daha sonra ayrıntısıyla gösterileceği gibi, ülkesinde Dîvânü Lügâti't-Türk hakkında geniş intihal ve tahrif içeren bir çalışmadan çok müteessir olduğundan, tercümesini “böyle kıymetli bir eserin tahrifçiler ve çocukça inatlar” peşinde koşanların elinde oyuncak olmasın diye hazırladığını açıkça söyler^[10]. Sıddîk Dîvân ile üniversite yıllarında merhum *Abdüssamed Emîr-i Şikâkî* vasıtasıyla tanışmıştır. Hatta bu zatın Dîvân'a dayanan büyük bir lügat de yazdığını ancak bu eserin basılmadan varisleri elinde kaybolduğunu söyler. Bundan kırk yıl önce tanıştığı bu zattan Dîvân'a daha fazla “musallat” olan birisini de görmediğini vurgulamaktadır^[11].

Mütercim, 1979 yılından sonra, Muallim Rif'at'ın çevirisinin elinde olduğunu, Besim Atalay'ın bu çeviriye göre çok daha mükemmel olan çalışmasını da dikkatle incelediğini belirtir. O, söz konusu iki metni de göz önüne alarak çevirisine başlamıştır. Asıl hareket noktası Arapça metin olmakla birlikte, Atalay çevirisine sahip olmadığı takdirde çalışmasını tamamlayamayacağını da vurgular^[12]. Sıddîk, “üç bin saate yaklaşan” çeviri çalışmasından sonra, onu, iyi bir Arapça eğitimi almış Kum şehrindeki öğrencileri Hüccütü'l-İslâm Seyyid Haydarî-i Beyat ve Ahmed Abdî'ye göstererek Divan'ın Arapça yazması ve matbusuyla kelime kelime kontrol etmelerini sağlamıştır. Daha sonra tashih sırasında İranlı çağdaş Türk şairi ve edebiyat araştırmacısı Doktor Hüseyin Muhammedhânî'nin, eseri tekrar gözden geçirdiğini belirtmektedir^[13].

Mütercim Farsça çeviride ilk dikkat ettiği noktanın Farsça cümlelerin yapısı olduğunu söyler. Buna göre çevirinin akıcı ve sade olmasına çok gayret etmiştir. Ayrıca çalışmasının karışık, şüpheli, intihale dayanan ve kullanımı zor olmamasına çalışmıştır. Sıddîk, şifâhî ya da yazılı kaynaklardan yararlandığı her noktayı dipnotlarda göstermiştir. Eserinin Farsça bilenler için kolayca okunan, akıcı ve

kullanıma uygun olması da Sıddîk'in dikkat ettiği noktalardan biridir. Mütercime göre hemen her dilde yapılan Dîvân çevirilerinde, seslerin yazımında eksiklik ya da yanlışlıklar vardır. Kendisi bu hatalara düşmemeye çalışarak Arap harfleriyle yazılan Türkçe kelimelerin, Latin harfleriyle okunuşunu ayrıntılı bir şekilde göstermiştir^[14].

Mütercim her madde başında bulunan “yukâlu” tabirini çıkarmıştır. Böylece Arapça anlamı verilen Türkçe kelimeler doğrudan madde başı olmuştur. Kelimelerin yanına okunuşları Latin harfleriyle yazılmıştır. Yazar Arapça açıklamaları aynen çevirdiğini söylemektedir. Varsa verilen örnekler de çevrilmiştir. Fiiller bölümünde, ele alınan her fiilin, muzâri ve mastar şekillerinin okunuşu da Latin harfleriyle parantez içinde gösterilmiştir^[15]. Sıddîk, atasözleri, deyimler ve şiirleri, geniş ve edebî bir şekilde çevirmeden önce, birebir çevirilerini verdiği, varsa Kâşgarlı'nın Arapça açıklamalarına, “onun açıklaması (tavzîh-i ân ki) başlığıyla işaret ettiğini söylemektedir. Mütercim ayrıca, Kâşgarlı'nın çevirileri şerh şeklinde de olsa birebir de olsa aynen aktarmıştır. Sıddîk, pek çok mütercimın şüpheli yerlerde Atalay'ın çevirisini esas aldıklarını söyler. Kendisi ise, daha iyi çevirdiğini düşündüğü yerlerde kendi tercümesini tercih etmiştir. Tartışmalı noktalarıysa II. cilde bırakmıştır. Ona göre aslında madde başlarına kolayca ulaşmak için ayrıntılı bir dizine ihtiyaç vardır. Ancak O, şüpheli bütün okunuşları ve çalışmasına yazılacak eleştirileri göz önüne aldıktan sonra bir dizin oluşturma düşüncesindedir^[16].

Sıddîk, isimleri çevirmenin fiilleri çevirmekten kolay olduğunu söyler. Buna göre özellikle ettirgen ve geçişli-ettirgen fillerin çevirisinde oldukça zorlanmıştır. Birleşik zamanlardaysa gelecek zamanın hikayesi ve mişli geçmiş zamanın çevirisi adeta imkansız olmuştur. Çünkü bunların Farsça karşılığı yoktur. Bunları Farsça anlatabilmek için yan cümlelere ve ek fiillere ihtiyaç vardır. Sıddîk, bazen bir Türkçe fiil için birkaç Farsça cümle kurmak zorunda kalmaktan şikayet eder. Örneğin bugün biçirdi anlamına gelen “irpetti” fiili ile “o ağacı biçirdi” demek için “*Û, dirahtrâ ma'riz ber-endâht ve endâht*” cümlesini kurmuştur^[17].

Hüseyin M. Sıddîk, Dîvân'ın gerek tercüme ve neşirlerine gerekse metin neşri dışındaki incelemelerine eleştirel yaklaşmaktadır. Bu eleştirilerinde, çalışmaların olumlu-olumsuz bütün yönlerini açıkça dile getirir. Örneğin Dehri Dilçin'in “Arap Alfabetine Göre Dîvânü Lügâti't-Türk Dizini” adlı çalışmasını, Brockelmann'ın çalışmasının tekrarı addetmektedir. Ancak yeni bir alfabetik dizin getirmesi açısından Brockelmann'ın çalışmasını tekmil ettiğini de itiraf eder. Ya da “Türk Dili” dergisinin Dîvân hakkındaki özel sayısının gelecekte yapılacak ayrıntılı çalışmalara yol

göstereceğini belirtir^[18]. Sıddîk eleştirdiği kişilere oldukça akademik tenkitler yöneltir. Öyle ki onların hatalarını gösteren bol örnekli, geniş tablolara dahi yer verir. Çoğu kez de eleştirdiği kimselerin sistem hatalarına değinir. Örneğin daha önce Dîvân hakkında bir çalışma yapan İranlı araştırmacı Debîr-i Siyâkî'nin, "karak" (göz bebeği) maddesinde, bu maddeye bağlı olarak ele alınan "karakark, ereng ve ot karak" örneklerini, Siyâkî'nin madde başı sanarak sistem hatasına düştüğünü belirtir. Ayrıca Siyâkî'nin, tatbikî açıdan önemli olan ve Kâşgarlı'nın aslî hedeflerinden biri olan Arapça örnekleri görmezden geldiğini söyler^[19].

Sıddîk, bir şekilde haberdar olduğu ancak görmediği kaynakları mutlaka belirtir. Mesela 1997-1998 yıllarında, Dîvân'ın Kazak Türkçesi'ne çevrildiğini duyduğunu ancak kendisinin bu çeviriyi görmediğini söyler^[20]. Tespit ve yargılarını çok sağlam akademik kaynaklara dayandıran Sıddîk, yer yer güvenilir şifâhî kaynaklardan faydalanmayı da ihmal etmemiştir. Ancak bu bilgileri kendine mal etmeyecek kadar da dürüsttür. Mesela rahmetli Muharrem Ergin'in Hakaniye Türkçesi'nin o devirdeki seçkin tabakanın şivesi olduğunu söylediğini ve bunun Ergin tarafından kendilerine 1359/1980 yılında şifâhen aktarıldığını belirtir^[21]. Sıddîk çalışmasında, yer yer İran'ın sosyo-kültürel ve tarihî yapısı hakkında ilginç değerlendirmelerde bulunur. Sıddîk'in bu değerlendirmelerine örnek vermek gerekirse: "...günümüzde de, bu doğrultuda, Fars dili ilerlemekte olup çok az sayıda Tat (Acem) köyleri ve kasabaları ile Afgan kökenliler dışında özellikle büyük şehirlerde Farsça konuşan insanların büyük çoğunluğunu, aslında Oğuz Türkleri'nin teşkil ettiği iddia edilebilir. Bunlar Farsça'yı kendilerine has hoş bir lehçeyle konuşarak ilerletirler. İşte Dîvân, Farsça ve Türkçe'nin asırlar süren karşılıklı alışverişi konusunda da oldukça büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Türkçe'den Farsça'ya geçen kelimeleri takip hususunda zengin bir kaynaktır. Örneğin...." ^[22].

Son olarak mütercim, Hakaniye Türkçesi, Buhara Arapçası ve çağdaş Farsça bilgisine sahip her araştırmacıdan eleştiri beklediğini söyleyerek adeta böyle bir çalışmayı hakkıyla değerlendirmenin asgarî şartlarını ortaya koymuştur^[23].

II. Sıddîk'in Kâşgarlı, Eseri ve Eserinin Tesirleri Hakkında Bazı Tespitleri

Hüseyin Muhammedzâde Sıddîk'in Kâşgarlı ve eseri hakkındaki tespit ve değerlendirmelerini genel olarak iki grupta toplayabiliriz: 1. Dîvân ve onun kültürel arka planı üzerine tespit ve değerlendirmeler, 2. Dîvân üzerine yapılan çalışmalarla ilgili tespit ve değerlendirmeler.

Sıddîk, Dîvânü Lügâti't-Türk ve onun kültürel arka planı ile ilgili tespitlerine “dîvân” kelimesi ile başlar. Buna göre, Kâşgarlı, eserinin tasnifi, telifi, tercümesi ve hazırlanmasında, kâmustan öte bir yol tuttuğundan, onu “Dîvân” olarak adlandırmış olmalıdır. Sıddîk'e göre divan kelimesi Türkçe kökenlidir. Arapça'da ve Farsça'nın farklı lehçelerinde Türkçe'den alınarak değişik söyleyişlerle telaffuz edilir. Bu kelimenin kökeni “tıpmək” mastarından gelir. Bu mastar “bir araya gelmek, bir araya getirmek” anlamlarındadır^[24]. O, eserin yazılış nedenlerine de geniş bir perspektiften bakar. Ona göre Kâşgarlı'nın döneminde yani Abbasî hilafeti devrinde Dîvânü Lügâti't-Türk gibi bir eserin yazılmasını, Türklerin İslam dünyasındaki kültürel ve askerî hizmetleri sağlamıştır. Örneğin İran'da Acemler tarafından çıkarılan *Hasan Sabbâh* ve *El-Mukanna* isyanlarının bastırılmasında Türkler büyük bir rol oynamıştır. Böylece Bağdat ve İslam dünyasının diğer siyasî merkezlerinin Türklere ihtiyacı kat kat artmıştır. Bundan sonra Sıddîk şöyle devam eder: “*Kâşgarlı, söz konusu sebeplerden Arap dilli toplumlara, Arapça'nın gramer ve kelime yapısına dayanarak Türkçe'yi daha kolay öğretmek için eserini kaleme almıştır. Yani o dönemde asır artık Türk asrıdır. Türkçe'yi öğrenmek İslam dünyasının zaruretleri arasına girmiştir. Kâşgarlı eserinde, okuyucuya Türkçe öğretmenin de ötesinde onu, Türklerin tarihi, kültürü ve edebiyatıyla aşina kılmaya çalışır*”^[25].

Sıddîk'in, Dîvân'ın nasıl bir eser olduğu hakkında da çok yönlü bir değerlendirmesi vardır. O, Dîvân'ı, ansiklopedi karakterine bürünmüş özel kelimeleri bir araya getiren bir lügat olarak görür. Bu kitap, lügat kitapları ve kelime araştırmaları yapan eserler arasında, “bilgi aktarımı yönü ön plana çıkan” bir eserdir. Dolayısıyla ansiklopediye daha yakındır. Yani o, araştırmacı ve eleştirel bir eserdir. Dîvân, genişletilmiş lügat kitabı olmanın yanında, edebiyat araştırmalarına dayanan dilbilim, edebî türler, folklor, tatbikî edebiyat, mitoloji, coğrafya ve tarih kitabı da sayılır^[26].

Sıddîk, bazı eski Arapça kaynaklarda Dîvân'ın adının geçtiğini ancak eski Farsça kaynaklarda zikredilmediğini söyler. İranlı bir araştırmacı olduğundan bu konuda yorum yapmaz. Ancak Bloshe adlı bir oryantalistin görüşlerini aynen aktarır. Bu görüşler şöyledir: “*Farsça ve Arapça kaynaklarda Türk dilleri ve coğrafyaları hakkında yeterince bilgiye rastlanmaz. Bilhassa Farsça eserlerde Farsların, sadece kendilerinden bahsetme alışkanlığı vardır. Yazdıkları hemen her şey kendileri hakkındadır. Fars olanlar dışındakileri gayr-ı İranî addederek daha çok kötü ve hayal mahsulü şeyleri dile getirirler. Farsça coğrafya kitaplarında, Fars coğrafyası dışında*

bilgilere rastlanmaz. Kendi coğrafyaları dışındaki yerlerden bahsettiklerindeyse de efsanevî ve mitolojik bir üslup takınırlar”^[27].

Sıddîk’in bugüne kadar üzerinde fazla durulmayan bazı konularda ilginç tespit ve değerlendirmeleri vardır. Bilindiği gibi Kâşgarlı ve eseri hakkında çalışma yapan araştırmacılar arasında onun soylu Karahanlı hükümdarları ailesinden geldiği konusunda neredeyse tam bir ittifak vardır. Hatta bir araştırmada Kâşgarlı’nın soylu bir aileden geldiği savunularak prens olduğu dahi söylenir ve Köl Bilge Kagan’a dayanan soy kütüğü çıkarılır^[28]. Atalay da Kâşgârı’nın “Türkistan beyleri neslinden” olduğunu söyler^[29]. Sıddîk ise Kâşgarlı’nın farklı halk tabakaları arasına girerek onlarla uzun müddet “haşır neşir” olmasına dayanarak, soylu bir hakan ailesinden gelmesi konusunun sorgulanması gerektiğini belirtir. Kâşgarlı, eserinde kendini sadece “Mahmûd” veya “sâhibü’l-kitab” olarak nitelendirmektedir. Buna göre Kâşgarlı, milletin farklı tabakalarına duyduğu sınırsız aşktan dolayı halk arasında dolaşmak suretiyle eserini vücuda getirmiştir. Sıddîk’e göre Tarih boyunca hiçbir Türk hakanı ya da soylusu, Kâşgarlı’nın manevî makamına ulaşamamıştır. Buradan da anlaşıldığına göre Türk hakanları tarihçilerin söylediği gibi soyluluk peşinde olmamıştır. Alper Tunga’dan Kültigin’e kadar bütün Türk hakanları halk içinden çıkmış olup hakanlık makamını kendileri elde etmişlerdir^[30].

Sıddîk yer yer İran tarihi ve kültürü ile bunun Türk tarihi ve kültürüyle ilişkileri üzerinde değerlendirmelerde bulunur. Mesela *Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hamedânî*’nin *Câmiü’t-Tevârîh* adlı eserine dayanarak Farslar’ın eski Pehlevî alfabesini Uygurlar’a borçlu olduğunu söyler. Buna göre eski Soğd alfabesine dayanılarak oluşturulan Pehlevî alfabesi, Farslar’a Uygurlar tarafından öğretilmişti^[31].

Hüseyin M. Sıddîk’in önemli iddialarından biri de *Dîvânü Lügâti’t-Türk*’ün yazıldığı dönemde, Türkçe’nin kelime hazinesinin Farsça’dan fazla olduğudur. Kaşgarlı eserine terkedilmiş, başka dillerden gelmiş veya yeni kullanılan kelimeleri dahil etmediğini söylediğine göre, o dönemde Türkçe resmî, ilmî ve edebî bir dil olarak on bine yakın kelime hazinesine sahipti. Eğer İslam dini sebebiyle Arapça ve Farsça’dan Türkçe’ye giren tabirleri de buna eklersek, bu hazine daha da artacaktır. Bu öyle bir durumdur ki o dönemde Soğd, Pehlevî ve Derî gibi daha sonra Farsça’ya dönüşen Türkçe’ye komşu diller ve lehçeler, üç bine yakın bir kelime hazinesine sahipti. Örneğin *Esed-i Tûsî*’nin *Lügat-i Fûrs*’ünde ve *Hinduşâh-ı Nahçevânî*’nin lügatinde ya da benzeri eserlerde^[32] yer alan kelimelerin sayısı üç bini geçmeyip çok azı Farsça kökenlidir^[33]. Bazı araştırmacılar, *Dîvân* içinde “ajun” (dünya) gibi Soğdca’dan ve “Körküm”

(safran) gibi Hintçe'den gelerek Türkçeleşmiş kelimeler de olduğunu iddia ediyorsa da^[34] bu ispatlanmış bir durum değildir. Ayrıca başka dillerden Dîvân'a geçen kelime sayısının dikkate alınmayacak kadar istisnâî bir durum olduğu bütün ciddî araştırmacılarca vurgulanmıştır^[35].

Sıddîk'in en ilginç değerlendirmelerinden biri de Kâşgarlı ve Firdevsî'nin insana ve millet mefhumuna bakışları hakkındadır. Sıddîk'e göre bütün insanlara eşit gözle bakan Kâşgarlı'ya karşın Firdevsî, soyluluğu ve kavmiyetçiliği ön planda tutar. Bu konuda şöyle der:

“Kaşgarlı, “tat” kelimesini Türk'lerin dışındakiler için kullanıyor. Ancak manası sadece Acem ve Fars değildir. Tat tabirinin onun nazarında yabancı ve bîgâne gibi anlamlara geldiğini vurgulamam gerekir. Bu yüzden Uygurlar bazen gayr-ı Müslimleri de tat olarak adlandırırlar ki inanç ve düşüncede müslümanın zıttı demektir. Kaşgarlı'nın farklı kavimlere ve milletlere bakışta, hiçbir kavmi ya da milleti dil ve ırk farklılığından dolayı kötülemediğini söylemeliyim. O, her ne kadar soyu ve atalarıyla övünüyorsa da, bütün insanları eşit derecede severek hepsine hizmet arzusunda olduğunu belirtiyordu. Gerçekte eserini yazmaktaki amacı, Müslümanlara mukaddes Arapça yardımıyla yine mukaddes bir İslam dili olan Türkçe'yi öğretmekti. Kendisi bunu eserinin önsözünde belirtmiştir. Millet anlayışına bu tür bir bakış, insanlık tarihi için oldukça önemlidir. Bazı kavimlerin ve milletlerin kültürel kahramanları, böyle ulvî bir bakış açısına sahip değildir. Örneğin Firdevsî'yi göz önüne alırsak, çok dar bir bakış açısıyla devrin padişahını soylu olmadığı için yermektedir. Buna dayanarak onu kötölemek suretiyle şöyle der:

Eger şâhrâ şâh bûdî peder

Be-ser mî-nihâdî merâ tâc-ı ser

Eger mâdereş şâh bânû bûdî

Merâ sîm ü zer tâ be-zânû bûdî^[36]

Arapları da küçümseyerek şöyle der:

Ez-şîr-i şütr horden u sûsmâr

Arabrâ be-câyî resîde-est kâr

Ki tâc-ı Keyânî koned ârzû

Tofû ber-tû ey çârh-ı gerdân tofû^[37]

Ancak Kaşgarlı müspet millî şuur yanında, yüce bir dinî gurura sahiptir.

Milletine İslam'a hizmet ölçüsünde değer vermektedir. Fazilet, takva ve mertliği ırkla

değişmemektedir. Hatta kitabını kendi milletinin dili dışında bir dille kaleme almıştır. Eserini yazarken efsanevî kahramanları söz konusu ederek caize almaktansa, incelediği ülkeleri adım adım dolaşarak gerçekçi tespitlerde bulunmayı tercih etmiştir. O, karşılaştığı insanlardan şifahî irfan toplamak peşindedir, birileri (!) gibi para peşinde değil... ”^[38].

H. M. Sıddîk, Dîvânü Lügâti't-Türk üzerine yapılan bütün yayınları kısaca değerlendirmekle birlikte iki eser üzerinde dikkatle durur. Bunlardan birincisi “yazılmasaydı asla Farsça tercüme bitiremezdim” diyerek övdüğü Besim Atalay’ın Türkiye Türkçesi’ne çevirisidir. Sıddîk’e göre bu çevirinin de bazı önemli eksiklikleri vardır. Onun Atalay’ı asıl tenkit ettiği nokta, kelimelerin Latin harfleriyle yazımı noktasındadır. Atalay bu noktada İstanbul ağzını esas alarak, ə, q ve x harfleriyle temsil edilen sesleri göstermeyi ihmal etmiştir. Sıddîk tercümesinde bu noktaları ikmal ettiğini söyler^[39].

Bilindiği gibi Dîvân, Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmıştır. Bunun için eserin mukaddimesi ve açıklamaları hep Arapça’dır. Yine bu yüzden madde başları, Arap sözlükçülük geleneğine göre sıralanmıştır. Türkçe kelimeler Arapça kelime sınıflandırmalarına (hemzeli, sâlim, şeddeli, üçlü, dörtlü vb.) ve vezinlere göre tasarlanarak (söz gelişi yazdı, fa’lî vezinde) aynı vezindeki kelimeler bir başlık altında toplanmıştır. Kelimeler kendi içindeyse alfabe sırasına konmuştur^[40]. Bu noktada Türkçe kelimeleri Arapça’ya benzetmek suretiyle yapılan açıklamaları gereksiz bulan Atalay: “Bütün bu uzun uzadıya söylenen şeyler Türkçemizi zorla Arapça’ya benzetmek gayretinden ileri gelmiştir. Arapça harflerin yazılışına göre uydurulan bu kuralların bugünkü yazımızda hiçbir değeri yoktur”^[41]der. Ayrıca A. Caferoğlu’na göre Kâşgarlı eserinde, Türk dil ve dialektolojisine mahsus yeni bir gramer metodu kabul etmemiş, bilakis sunî bir tarzda, kendi ana dilini, Arap gramer kuralları içerisine sıkıştırmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu yüzden, Arap gramerine vakıf olmadan, Dîvân’dan istifade etmek pek müşküldür^[42]. Banarlı’ya göre de Kâşgarlı’nın lügatini düzenlerken izlediği yol, Türkçe’nin ses yapısına büyük zarar vermiştir. Her ne kadar Kâşgarlı devrinin şartları içinde bunu yapmak zorundaydı da, onun açtığı bu çığırda Türk dilinin kendi sesinden, kendi vasıflarından hatta kendi istiklalinden bir şeyler kaybettiği açıktır^[43]. Sıddîk bu görüşlere katılmaz ve söz konusu durumu, Kâşgarlı’nın parlak zekasıyla değiştirilmesi zor Türkçe grameri, dünyanın en zengin dillerinden biri olan Arapça’nın yapısına benzettiğine, böylece harikülâde ve beşer üstü bir iş başardığına inanmaktadır^[44].

Sanırız Sıddîk’i, bu tercüme-yi hazırlarken en fazla üzen konu, İranlı araştırmacı Debîr-i Siyâkî’nin 1996 yılında Dîvân hakkında yaptığı eksik ve gayr-ı ilmî çalışmadır. Buna göre mezkur akademisyenin tercümesi, Arapça metnin kaidelerine uyulmaksızın karışık ve akıcılıktan uzaktır. Kelimelerin ses özelliklerine riayetsizlik, bazı maddelerin atlanması, örneklerin yazılmaması ve Farsça karşılıklarda uyumsuzluk gibi nedenlerle çalışma, Farsça bilenler için dahi kullanılmaz bir haldedir. Sıddîk söz konusu çalışmanın bunun da ötesinde tutarsızlıklar taşıdığına dikkat çekerek şöyle der: “*Bunun da ötesinde bilimsel araştırma metotlarına uyulmamış, güya kavmiyetçilik adına “çocukça inatlar” peşinde koşulmuştur. Örneğin bugün İran halkının önemli bir bölümünün dili olan Azerbaycan Türkçesi’nin “zorla benimsetildiği” iftirasında bulunmuştur*”^[45]. Başka bir örnek vermek gerekirse, Kâşgarlı’nın kabri üzerindeki Arap harfli Uygur Türkçesi metinlerine “*Uygur Farsçası*” diyen Siyâkî’nin bu ifadelerini Sıddîk şöyle değerlendirir: “*Şiirler, Uygur Türkçesi hattı ve diliyledir, Uygur Farsçasıyla değil. İnsanlık tarihi Uygur Farsçası adıyla, bir dil ya da yazı türü vücuda getirmiş değildir. Türkçe yerine Farsça lafzının getirilmesi eğer matbaa hatası değilse, avamı kandırıcı köylü kurnazlığı ve çocukça hırsla ortaya konan bilimsel bir düşmanlık olmalıdır*”^[46].

Son olarak, bilindiği gibi Besim Atalay Dîvânü Lügâti’t-Türk’ün her hangi bir dile çevrilmesi için: Arapça’yı ve Arapça’nın dil kurallarını bilmek, Türkçe’yi, Türkçe’nin Doğu-Batı diyaleklerini eski ve yeni şekilleriyle tanımak, birçok eski ve yeni kitaba sahip olmak, Rusça, Almanca gibi dilleri bilmek, acele etmeyip sabırlı olmak, Türkçe ile yıllarca uğraşmış olmak ve bunlardan ziyade bu yolda aşk ve sevgi sahibi olmak gibi şartlar öne sürer^[47]. Sıddîk Rusça ve Almanca bilmek dışında bütün şartlara haiz olduğunu ancak bunun yanında Dîvân’ın çevrilmesi için *Buhara Arapçası*’nın da iyi bilinmesinin yukarıdaki şartlara eklenmesi düşüncesindedir^[48].

III. Mütercim’in Farsça Üslûbu

Hüseyin M. Sıddîk, diğer eserlerinde de görüldüğü gibi İran akademik dünyasında sade, akıcı ve kısa cümleleriyle meşhur bir akademisyendir. O, modern Farsça’yı oldukça başarıyla kullanan bir akademisyendir^[49].

Sıddîk’in Dîvân çevirisine modern Farsça’da kelime kullanımını açısından baktığımızda, en çok dikkat çeken nokta çok fazla yeni Farsça kelime kullanmasıdır. İran İslam İnkılabı’ndan sonra modern Farsça’da artan bu eğilim, günümüz İran gençliğinin çok rağbet ettiği bir eğilimdir. Bunu göz önüne alan Sıddîk’in kullandığı bazı yeni Farsça kelimelere örnek vermek gerekirse: der-hem-rîhtegî (karışıklık,

düzensizlik, s.20), pedîd-âverende (müellif, s.24), pejuve (araştırmacı, s.25), Pejuve-nigârî (bilimsel yazıcılık, s.26), tek-nigârî (derinlemesine tüm yönleriyle bir konuda yazma, s.26), saht-bâverî (inanılması zor, s.32), vâje-pejûhî (kelime bilim, s.34), gûyiş-şinâsî (lehçe bilim, s.38), sâze-şinâsî (yapı bilim, s.42), bâz-pesîn (sonuncu, s.50), bâz-perdâzî (borçluluk, s.55), bâver-pejûhî (inanç bilim, s.57), hûn-gerâyî (ırkçılık, s.60), ser-hem-bendî (dikkatsizlik, s.62)...vs.

Sıddîk çevresinde mizahî kişiliğiyle tanınan bir bilim adamıdır. Özellikle bilimsel konularda kastî ya da büyük bir dikkatsizlik ve bilgisizlik sonucu hata yapanlara karşı alaycı bir üslup takınır. Örneğin Debîr-i Siyâkî'nin Farsça çevirisinde Arapça ifadelerle yine Arapça karşılıklar bulmasını garipsemesi bâbında şöyle diyor: “...Dîvân'ın metninden daha zor ve anlaşılmaz böyle yüzlerce karşılıkla İranlı okuyucu için neşredilmiştir. Bu karşılıkların çoğu, Kâşgarlı'nın Buhara Arapçası'ndaki ifadelerinden olup, bugün Araplara dahi garip gelmektedir!” . Yine Siyâkî'nin kelimelere yanlış karşılıklar verirken ideolojisini nasıl da işin içine kattığını göstermek için şu alaycı örnekleri verir: “Pars kelimesi kaplan diye anlamlandırılıyor. Gerçekte Dîvân'da bu kelime yalnız vahşî hayvan diye karşılanmış... Siyâkî, Tat(acem)'i Fars diye anlamlandırdıktan sonra, buna İran'ın Fars dilli tebası sıfatını eklemiştir. Sanki bu istilâh, Kâşgarlı zamanında Pehlevî rejimince verilmiş!”^[50].

Sonuç

Türk dil tarihi, Türk folkloru, Türk edebiyatı ve Türkçe'nin kelime hazinesi ile gelişimi hakkında en önemli kaynaklardan biri olan Dîvânü Lügâtî't-Türk başta Türkiye Türkçesi olmak üzere Uygur, Özbek ve Kazak Türkçeleri ile İngilizce ve kısmen Almanca'ya daha önce tercüme edilmiştir. Şüphesiz Farsça'ya çevirisiyle birlikte Dîvân, çok geniş okuyucu ve araştırmacı kitlesine ulaşmıştır.

Söz konusu çevirinin en önemli taraflarından biri, Hüseyin M. Sıddîk gibi tarihî Türkçe'ye, Buhara Arapçası'na ve modern Farsça'ya hakim bir araştırmacı tarafından yapılmış olmasıdır. Sıddîk bu çevirisiyle sadece çağdaş Fars okuyucusuna akıcı bir çeviri kazandırmamış, aynı zamanda İran'da bazı çevrelerde var olan Türk dili ve kültürüne karşı olumsuz tavırlara da büyük bir darbe vurmuştur. Kendisinin de belirttiği gibi sadece Türk kültürü için değil bütün bir İslam medeniyeti hatta insanlık için paha biçilmez bir eser olan Dîvânü Lügâtî't-Türk'ün, Debîr-i Siyâkî gibi gayr-ı akademik fikirlere sahip araştırmacılarca İranlı okuyucuya sunulması, büyük bir ilmi facia olmuştur. Bu gibi çalışmalardan faydalanan İranlı okuyucunun Türk dili ve

kültürü hakkında olumsuz kanaatlere sahip olması kaçınılmazdır. İşte Sıddîk büyük bir sorumluluk duygusuyla Arapça, Türkçe ve Farsça'ya hakim bir araştırmacı olarak kültürler arası ilişkiler adına önemli bir köprü oluşturmuştur.

O, Besim Atalay tercümesi ve diğer tercümelere fonetik yanlışlıklara değinerek bir çok okuma hatasını düzeltmiş böylece morfolojik araştırmalara katkıda bulunmuştur. Onun tercümesine yazdığı yaklaşık yetmiş sayfalık giriş, hem Dîvân hakkında yapılan tüm çalışmaların genel bir değerlendirmesi hem de önemli tespitler içermesi bakımından çok kıymetlidir. Sıddîk özellikle Türk kültürünün değişik yansımaları, Farsça-Türkçe ilişkileri, Kaşgarlının şahsiyeti ile eseri hakkında gözden kaçan noktalar ve Kâşgarlı-Firdevsî karşılaştırmasıyla kültür-edebiyat tarihimize not düşülecek önemli değerlendirmelerde bulunmuştur.

---

^[*] Arş. Gör. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı,
babacan@gazi.edu.tr

Son Notlar

^[1] . Eserin kaleme alınış tarihi hakkında türlü teoriler varsa da, en yaygın kabul, bahsedilen bu tarihler arasında yazılma ihtimalidir.

^[2] . Ahmet Bican Ercilasun, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat", *Türkler*, C. V, Ankara 2002, s. 773.

^[3] . Mustafa S. Kaçalın, "Dîvânü Lügâti't-Türk" , *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul 1994, s. 447.

^[4] . Ahmet Bican Ercilasun, *a.g.m.*, s. 775.

^[5] . Mustafa S. Kaçalın, *a.g.m.*, s. 449.

^[6] . Besim Atalay, "*Divânü Lügâti't-Türk Tercümesi*", C. I, Ankara 1998, s. XIX-XXI.

^[7] . Mustafa S. Kaçalın, *a.g.m.*, 449.

^[8] . Hüseyin Muhammedzâde Sıddîk, "*Divânü Lügâti't-Türk Terceme-i Fârsî*", Tebriz 1384/2004, s. 19.

^[9] . H. M. Sıddîk, 1324/1945 yılında Tebriz'in Serhâb mahallesinde mütedeyyin ve âlim bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Mahmûd Bey'dir. İlk öğrenimini Tebriz'de tamamladıktan sonra orta öğrenim yıllarında Tebriz'de devrin meşhur âlimlerinden Merhum

Vekâyî Meşkûk-ı Tebrizî, Mirzâ Gulâm Hüseyin ve Mirzâ Umrân gibi şahsiyetlerden Kur'ân, fıkıh ve İslâm felsefesi gibi dersler okumuştur.

Orta tahsilini de Tebriz'de tamamlayan Siddîk 1342/1963 yılında liseyi bitirerek Tebriz çevresinde köy öğretmenliğine başlamıştır. İran'a bağlı Güney Azerbaycan'ın buhranlı geçen bu yıllarında Siddîk, Pehlevî rejiminin Fars ırkçılığına dayanan politikalarına karşı ana dili olan Türkçe'yi ve Türk kültürünü müdafaa etmiştir. Araştırmacı bu dönemde bölgeye ait birçok folklorik derleme yapma imkanı bulmuştur. Ancak rejimin baskıları nedeniyle birçok kez göz altına alınmış ve çalışmaları yarım kalmıştır.

1344/1965 yılında Tebriz Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı bölümüne kaydolan Siddîk, Hûşe, Umîd-i Îrân, Armağan ve Râhnümâ gibi dergilerde Azerbaycan dil ve folklorunu tanıtan makaleler yazmıştır. 1347/1968 yılında, Tebriz'de "Hüner ve İctimâ" adlı Türkçe-Farsça haftalık bir dergi neşreder. Ancak dergi Pehlevî rejimince kapatılarak Siddîk altı ay göz altında tutulur. 1968 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü hazırlık öğrenciliğine kabul edilirse de, rejim tarafından kendisine ülke dışına çıkma izni verilmez. H. M. Siddîk, 1972-1978 yılları arasında yayın faaliyetlerine devam eder. Bu dönemdeki çalışmaları Azerbaycan edebiyat ve folklorunu Farsça tanıtan çalışmalardır. Yine bu yıllarda Tahran Üniversitesi Fars edebiyatı bölümünde yüksek lisansını tamamlar.

İran İslam Devrimi'nden sonra, Tebriz'e dönerek "Azaldık ve Yoldaş" dergilerini çıkarır. Bir müddet sonra bu dergilerin de kapatılmasıyla tekrar kitap çalışmalarına başlar. 1981 yılında 7. Azerbaycan Yazarlar Kongresi'ne davet edilir ve Bakü'ye gider. Birkaç ay sonra İstanbul'a gelerek Eski Türk Dili alanında doktora başlamıştır. Aynı yıl Erzurum Üniversitesi tarafından Azerbaycan Edebiyatı üzerine araştırmalar yapmak için davet edilmiştir. Siddîk, 1983 yılında doktora tezini tamamlayarak İran'a döner.

İran'da akademik çalışmalarına devam eden Siddîk, Firdevsî'nin Yusuf ile Züleyhâ'sını, Mevlânâ'nın Türkçe şiirlerini, ilk Türkçe Yusuf ve Züleyhâ mesnevisi olan Hâce Ali Harzemî'nin mesnevisini ve Sâib'in bazı şiirlerinin şerhlerini yayınlamıştır. Halen İran'da pek çok üniversitede Türk Dili ve Edebiyatı ile Eski Farsça dersleri okutan Siddîk, 62 adet telif ve tercüme eserin sahibidir (Hüseyin Muhammedzâde Siddîk'in hayatı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bakınız: Emîr Çehregüşâ, "*İlkaygısı*", Tahran 1383/2003; Mühendis Mahmûd Rızâ Kerîmî, "*İlimizin Acıyan Yarası*", Tahran 1381/2001; Mühendis Leylâ Haydarî; "*Fercâm-ı Tarh-ı Bunyâd-ı Azerbaycan-Şinâsî*", Tahran 1381/2001; Mühendis Ümîd Niyâyîş, "*Doktor Siddîk ve Hüviyet-i Azerbaycan*", Tahran 1381/2001).

[10] . Hüseyin M. Siddîk, *a.g.e.*, s. 63.

[11] . Hüseyin M. Siddîk, *a.g.e.*, s. 62.

[12] . Hüseyin M. Siddîk, *a.g.e.*, s. 62.

[13] . Hüseyin M. Siddîk, *a.g.e.*, s. 63.

[14] . Hüseyin M. Siddîk, *a.g.e.*, s. 64.

[15] . Hüseyin M. Siddîk, *a.g.e.*, s. 64-65.

- [16] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 65.
- [17] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 66.
- [18] Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 18 ve 23.
- [19] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 19 ve 21.
- [20] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 19.
- [21] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 45.
- [22] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 54-55.
- [23] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 67. Bizim bu asgarî şartlardan yalnızca ikisine sahip olmakla bir değerlendirme yazısı kaleme almamız elbette biraz cahil cesaretidir (İ. B.).
- [24] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 35.
- [25] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 33.
- [26] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 34.
- [27] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 37.
- [28] . Osman Fikri Sertkaya, "Son Bulunan Belgeler Işığında Kâşgarlı Mahmûd Hakkında Yeni Bilgiler", *Dîvânü Lügâtî't-Türk Bilgi Şöleni*, Ankara 1999, s. 130.
- [29] . Besim Atalay, *a.g.e.*, s. XIII.
- [30] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 25.
- [31] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 47.
- [32] . Söz konusu lügatler hakkında geniş bilgi için bakınız: Yusuf Öz, "*Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*", Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara 1996.
- [33] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 47-48.
- [34] . Nihad Sâmi Banarlı, "*Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*", C. I, İstanbul 1987, s. 253.
- [35] . Ahmet Bican Ercilasun, *a.g.m.*, s. 778.
- [36] . Eğer şâhin babası şâh olsaydı, başıma tâc koyardı. Annesi de şâh karısı olsaydı, dizlerime kadar beni altın ve gümüşe batırırdı.
- [37] . Deve sütü içip sürüngen yemekle Arap'ın talihi öyle bir yere ulaştı ki o şimdi saltanat sahibi olmak istiyor. Tüküreyim sana döneke felek tüküreyim sana!
- [38] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 61.
- [39] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 17.
- [40] . Ahmet Bican Ercilasun, *a.g.m.*, s. 775.
- [41] . Besim Atalay, *a.g.e.*, C. II, s. 364.
- [42] . Ahmet Caferoğlu, "*Türk Dil Tarihi*", C. II, İstanbul 1974, s. 21.
- [43] . Nihad Sâmi Banarlı, *a.g.e.*, C. I, s. 253.
- [44] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 66.
- [45] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 22.
- [46] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 29.
- [47] . Besim Atalay, *a.g.e.*, C. I, s. XXXVI.
- [48] . Hüseyin M. Sıddîk, *a.g.e.*, s. 62-63.

^[49] . H. M. Sıddık'ın ana dili Azerî Türkçesi'dir. O, bunu hiçbir yerde gizlemez ve bundan gurur duyar. Zaten eserlerinin bir kısmı da, Arap harfli Azerî Türkçesi metinlerinden ibarettir. Ana dili ve öz kültürüyle gurur duyan Sıddık şöyle der: *"İnsanlık kültürünün gelişmesinde parlak bir yeri olan biz Türkler, dünya ülkelerinin bir çoğuna etki etmiş makul hayat tarzı tebliği, gayreti ve maneviyatına sahibiz. Bunun yanında geniş bir mitoloji varlığına da sahip olup..."*. Bakınız: Hüseyin M. Sıddık, *a.g.e.*, s. 56.

^[50] . Hüseyin M. Sıddık, *a.g.e.*, s. 19 ve 22.